

# Η ΕΠΙΒΙΩΣΗ ΠΑΝΑΡΧΑΙΩΝ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΩΝ ΣΤΟ ΔΡΩΜΕΝΟ «ΜΠΟΥΛΕΣ»

του Θεόδωρου Ζιώτα

Κάθε προσπάθεια ερμηνείας ενός δρώμενου, που κατόρθωσε να επιβιώσει μέχρι τις μέρες μας, έρχεται αντιμέτωπη με δύο βασικά προβλήματα. Τα προβλήματα αυτά είναι οι αιτιολογικοί μύθοι που κατά περιόδους σκέπασαν το δρώμενο και, φυσικά, η εξέλιξη του δρώμενου ανά και δια μέσου των αιώνων, πως επιβίωσε, δηλαδή, το δρώμενο προσαρμόζοντας τα στοιχεία του στα εκάστοτε νέα λατρευτικά στοιχεία που επέβαλαν νέες κοινωνικές συνθήκες.

Αυτά τα δύο βασικά προβλήματα πρέπει να λυθούν για να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε και το δρώμενο, το οποίο παρουσιάζει ο θίασος Μπούλες την περίοδο της Αποκριάς στη Νάουσα. Τους αιτιολογικούς μύθους, αφ' ενός, που δημιουργήθηκαν ή επινοήθηκαν γύρω από τις τελετουργίες του δρώμενου και κατά πόσο αυτές οι επινοήσεις αποδίδουν το νόημα των τελετουργιών και αφετέρου τα εξελικτικά στάδια του δρώμενου.

Από τις παρατηρήσιμες όψεις του δρώμενου μπορούμε να επισημάνουμε δύο βασικά στοιχεία τα οποία βοηθούν στην ερμηνεία των τελετουργιών: Το πρώτο βασικό στοιχείο είναι ότι το δρώμενο που τελούν οι Μπούλες έχει διατηρήσει την ιεροπρέπεια που πρέπει να είχε. Δεν εξελίχτηκε σε εκλαϊκευμένο δρώμενο, έτσι ώστε να αλλοιωθεί και να φθάσει στις μέρες μας με την μορφή διακωμώδησης, όπως παρατηρείται σε πολλά άλλα έθιμα και δρώμενα, στα οποία λειτουργικές μεταμφιέσεις και σημαντικές τελετουργίες έχασαν τον ιεροπρεπή χαρακτήρα τους και ...αφομοιώνονται με του πανηγυριού τα χωρατά και τα παιχνίδια(1) ή σκεπάζονται από χριστιανικό μανδύα(2). Την ιεροπρέπεια που απόκτησε ο θίασος Μπούλες από τον μυστηριακό του χαρακτήρα



την διατηρεί σε κάθε εμφάνιση του. Είναι ο σημαντικότερος παράγοντας που συνετέλεσε ώστε ο θίασος να διατηρηθεί ως θίασος, και μάλιστα στην αρχική του μορφή, και μαζί του να επιβιώσουν παμπάλαιες τελετουργίες και αρχέγονα στοιχεία, τα οποία συνθέτουν και μας παρουσιάζουν τις συνήθειες, την θρησκευτική συμπεριφορά και γενικότερα τον πολιτισμικό κόσμο μιας πανάρχαιας κοινωνίας.

Το δεύτερο στοιχείο είναι ότι το δρώμενο έφτασε ως της μέρες μας όχι ως το σπάραγμα μιας γιορτής, ενός αρχαίου τελετουργικού, αλλά

ως το όλον μιας τελετουργίας, μιας πράξης με αρχή μέση και τέλος. Αυτό προκύπτει από την λογική σειρά που ακολουθούν οι τελετουργίες του, οι οποίες διατηρούν μέχρι τις μέρες μας τη δομή Αρχαίας Ελληνικής Γιορτής: Πομπή – Αγώνας – Κώμος.

Σημαντικό στοιχείο επίσης του δρώμενου είναι ο μνητικός χαρακτήρας(3) των τελετουργιών του, καθώς και ο μνητικός συμβολισμός των χρηστικών τελετουργικών αντικειμένων. Η μύηση είναι ο πυρήνας του δρώμενου. Το κάλεσμα που με αυτό επιτυγχάνεται ο μνητικός αποκλεισμός-απαραίτητη προϋπόθεση της μύησης, η δοκιμασία της μύησης, η οποία εκφράζεται με τις αποτρεπτικές και εξευμενιστικές τελεουργίες στο περιζώσιμο της πόλης, η επιστροφή την άλλη μέρα και η επανένταξή του άνδρα, πλέον, στο οικογενειακό και κοινωνικό του περιβάλλον, το προσωπίο, τα εξαρτήματα της ενδυμασίας, η ίδια η ενδυμασία, εξυπηρετούν τον πλασματικό θάνατο, τη βασική προϋπόθεση της μύησης.

Η μύηση, επίσης, προϋποθέτει σιωπή και μυστικό κώδικα επικοινωνίας μεταξύ των μυστών και είναι προφανές ότι ο βασικότερος παράγοντας που προστάτευσε και διατήρησε τις τελετουργίες είναι η σιωπή που απαιτεί το δρώμενο από τους μύστες του. Η σιωπή προστάτευσε την συλλογικότητα του θιάσου και δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη μιας πολύπλοκης γλώσσας χειρονομιών. Ο κώδικας αυτός επικοινωνίας έμεινε ανεπηρέαστος στο θιάσο της Μπούλας και με την πάροδο του χρόνου καθιερώθηκε από την παράδοση με αποτέλεσμα να αντιστέκεται σε κάθε εξωτερική παρέμβαση και χωρίς, δυστυχώς, να μπορεί να το προστατεύσει και από αυθαίρετες ερμηνείες και αιτιάσεις, κατόρθωσε να συντηρεί αναλλοίωτες στο χρόνο τις τελετουργίες του δρώμενου.

Με τον όρο τελετουργία εννοούμε κάθε πράξη με επικοινωνιακό χαρακτήρα, στερεότυπα επαναλαμβανόμενη, που συνδέει με κάποιο τρόπο τον τελεστή

ή τους τελεστές με μία υπερφυσική δύναμη(4). Αυτές οι πράξεις είναι ένα σύνολο κινήσεων, χειρονομιών και ενεργειών οι οποίες αποτελούν ένα είδος γλώσσας, πράγμα που σημαίνει ότι μεταφράζουν κάποια ιδέα(5). Από εξωτερικής άποψης η τελετουργία είναι ένα πρόγραμμα επιδεικτικών πράξεων με καθορισμένο τρόπο εκτέλεσης και συχνά σε καθορισμένο τόπο και χρόνο(6). Είναι όμως χαρακτηριστικό ότι κάθε τελετουργία συνοδεύεται και από έναν αιτιολογικό μύθο που δικαιολογεί την ύπαρξή της.

Η οποιαδήποτε προσπάθεια ερμηνείας των τελετουργιών του δρώμενου, πρέπει να λάβει υπόψη της το δίπτυχο μύθος – τελετουργία, που στις αρχαίες κοινωνίες, συνιστά το κυριότερο συστατικό της θρησκευτικής πρακτικής(7). Ακόμη, πρέπει να λάβει υπόψη ότι μέσω αυτών των τελετουργιών οι θίασοι, όπως είναι οι Μπούλες, ως εκφραστές και φορείς της λατρείας, παίζουν σημαντικό ρόλο στη θρησκευτική ζωή των αρχαίων Ελλήνων και αποτελούν χαρακτηριστικό γνώρισμα της Ελληνικής κοινωνίας(8). Επειδή οι σχέσεις της πόλης και της θρησκείας είναι άρρηκτα δεμένες, και η λατρεία καθορίζει την πολιτική φυσιογνωμία της πόλης και την πολιτική της συμπεριφορά, και αποτελεί τη βάση όλων των κοινωνικών δραστηριοτήτων<sup>9</sup>, οι κοινωνικές ομάδες, όπως οι θίασοι, μέσω των λατρευτικών πράξεων και τελετουργιών, αφ' ενός διασφάλιζαν την αναγνώρισή τους, την πολιτική τους ένταξη και τον ρόλο τους στην πολιτική ζωή της πόλης,





και αφ' ετέρου την αλληλεγγύη, την συνεκτικότητα καθώς και την ταυτότητα της ομάδας, η οποία ταυτότητα ήταν καθοριστικός παράγοντας για την ύπαρξή της.

Επομένως οποιαδήποτε ερμηνεία των τελετουργιών που τελούν οι Μπούλες έξω από τις δοξασίες, αντιλήψεις και προλήψεις που είναι ενταγμένες στην λατρευτική πρακτική των παραδοσιακών κοινωνιών δεν μπορεί να ευσταθεί. Εξ' άλλου η χρονική περίοδος που τελείται το δρώμενο δεν συμπίπτει με καμιά γνωστή χριστιανική γιορτή, ούτε με κάποια εθνική επέτειο ή ιστορικό γεγονός της πόλης, που να επιτρέπει σχετικές αναφορές. Απεναντίας το δρώμενο τελείται στην έναρξη της εαρινής περιόδου, που στον αρχαίο άνθρωπο ήταν η είσοδος της νέας χρονιάς, καθοριστική στιγμή για την επιβίωση του αρχαίου ανθρώπου. Γι' αυτό σ' αυτή την χρονική περίοδο το Ελληνορωμαϊκό ημερολόγιο είναι πλούσιο σε γιορτές. Είναι προφανές λοιπόν ότι το δρώμενο που τελούν οι Μπούλες προέρχεται από το λαϊκό εορτολόγιο και έχει λατρευτικό χαρακτήρα και όχι πολεμικό όπως εικάζεται. Μας είναι γνωστό ότι όλες οι γιορτές του λαϊκού εορτολογίου έχουν τις ρίζες τους σε αρχαιοελληνικές γιορτές(10). Άρα όλες οι τελετουργίες του απηχούν δοξασίες, αντιλήψεις, προλήψεις μιας αρχαίας εποχής.

Το δρώμενο, το οποίο παρουσιάζει ο λατρευτικός θίασος Μπούλες, στερείται από ένα ολοκληρωμένο αιτιολογικό μύθο που να δικαιολογεί την ύπαρξή του. Και επειδή δεν έτυχε έγκαιρα

κάποιας επιστημονικής μελέτης, έγινε δυνατή η επικράτηση πρόχειρων και ευκαιριακών αντιλήψεων που αποδίδουν στις τελετουργίες του δρώμενου διάφορους αιτιολογικούς μύθους ασύνδετους μεταξύ τους, επειδή τις ερμηνεύουν με βάση το πρόσφατο ιστορικό παρελθόν της πόλης και όχι με βάση τη διαχρονική τους σημειολογία. Οι αιτιολογικοί αυτοί μύθοι, οι οποίοι πρέπει να σημειώσουμε δεν είναι βγαλμένοι από την συλλογική συνείδηση, αλλά κυρίως προέρχονται από ερευνητές, που τα τελευταία χρόνια προσπάθησαν να ερμηνεύσουν το δρώμενο, χωρίς καμιά επιστημονική τεκμηρίωση, επεκράτησαν με την άκριτη υιοθέτησή

τους από τις δημοτικές αρχές μέσω εντύπων που διακινούνται κατά την περίοδο της Αποκριάς.

Επειδή οι εν λόγω αιτιολογικοί μύθοι αποδίδουν στις τελετουργίες του δρώμενου πολεμική χρηστική αξία, το εντάσσουν σε ιστορικό πλαίσιο και συγκεκριμένα στην περίοδο της τουρκοκρατίας. Αυτό έχει ως συνέπεια να αφαιρεθεί η κεντρική ιδέα και η προσδοκία που φέρει το ίδιο το δρώμενο. Έτσι πολλά εξαρτήματα της ενδυμασίας τα οποία στις τελετουργίες αποκτούν διαφορετικό νόημα από ότι έχουν στην καθημερινότητα, με σκοπό να συμβάλουν στην επιτυχία τους, ερμηνεύονται ως αντικείμενα τα οποία εξυπηρετούν πολεμικούς σκοπούς. Έτσι το ταράμπουλο υπάρχει για να χρησιμοποιηθεί ως σάβανο, όταν η Μπούλα σκοτωθεί στον πόλεμο και όχι επειδή με αυτό επιτυγχάνεται ο μυητικός





αποκλεισμός του μύστη ή ακόμη το φυσέκι που φέρει στο στήθος της η Μπούλα χρησιμοποιείται για να μεταφέρει τα μηνύματα ή για να βάζει το μπαρούτι της η Μπούλα, όταν πάει στον πόλεμο, αν και η Μπούλα δεν έχει όπλο, και όχι επειδή το φυσέκι είναι ένα χρηστικό τελετουργικό αντικείμενο που συμβάλει στον πλασματικό θάνατο του μύστη. Το φυσέκι, σημειωτέον, είναι ένα κατ'εξοχή ορφικό ταφικό έθιμο και το χρησιμοποιούσαν ως φυλαχτό. Οι ορφικοί το τοποθετούσαν στο στήθος του νεκρού που είχε μνηθεί στα ορφικά μυστήρια, και μέσα σ' αυτό έγραφαν σε χρυσά ελάσματα τις οδηγίες που πρέπει να ακολουθήσει ο νεκρός στον άλλο κόσμο σύμφωνα με τις αντιλήψεις τους.(11) Ακόμα, ακόμα και στο τελετουργικό προσωπείο της Μπούλας απόδωσαν εθνικούς συμβολισμούς, προσδιορίζοντας αυτόματως και τη χρονική περίοδο της δημιουργίας του δρώμενου, δηλαδή τον 17<sup>ον</sup> αιώνα, όταν οι Έλληνες άρχισαν να αποκτούν εθνική συνείδηση. Μια αυθαίρετη, φυσικά, και απλοϊκή ερμηνεία για τον εξής απλό λόγο: ουδέποτε και πουθενά δεν χρησιμοποιήθηκε προσωπείο για να εκφράσει χώρα, έθνος, φυλή. Απεναντίας ο ρόλος του είναι να αποκρύπτει, να μεταμορφώνει και με τα τελετουργικά προσωπεία, όπως αυτό της Μπούλας, να μπορούν οι άνθρωποι να ενσαρκώσουν τις χθόνιες θεότητες, τους δαίμονες της φύσης, τους νεκρούς(12)

Σε κάθε τελεουργία υπάρχουν τα χρηστικά τελετουργικά αντικείμενα τα οποία είναι απαραίτητα για την τέλεσή τους. Εκτός από την ενδυμασία η οποία έχει άμεση σχέση με τις τελεουργίες, τα βασικά χρηστικά αντικείμενα των τελετουργιών της Μπούλας είναι το Προσωπείο και η Πάλλα. Οι Μπούλες χωρίς το προσωπείο(13) δεν τελούν καμία απολύτως τελεουργία και με την Πάλλα, ανάλογα πως την χρησιμοποιούν, τελούν αποτρεπτικές και εξευμενιστικές τελεουργίες. Η βασική όμως συμβολή των τελετουργιών στο δρώμενο είναι ότι με αυτές εξασφαλίζεται και επιβεβαιώνεται η αλληλεγγύη του θιάσου, ως κλειστής ομάδας, με αποτέλεσμα να διατηρείται ο θίασος και να δίνει την δυνατότητα να εντάσσει στους κόλπους του νέα μέλη(14).

Η ένταξη του νέου μύστη στο θίασο Μπούλες γίνεται με τελετουργικό τρόπο. Είναι το ίδιο τελετουργικό για κάθε μύστη όταν τον καλεί ο θίασος. Ο μύστης αφού ολοκληρώσει την απαραίτητη προετοιμασία όπως ορίσει το τυπικό του δρώμενου, και με την βοήθεια πάντοτε παλιού μύστη, περιμένει το κάλεσμά του από τον θίασο.

Το κάλεσμα γίνεται με την συνοδεία της μουσικής όπου οι οργανοπαίκτες παίζουν την ίδια πένθιμη μελωδία σ' όλη τη διάρκεια του σχηματισμού της πομπής μέχρι να φθάσουν στο δημαρχείο. Όταν φθάσουν στο σπίτι του μύστη τότε οι

Μπούλες παρατάσσονται μπροστά από αυτό. Ο μύστης βγαίνει στο μπαλκόνι του σπιτιού σηκώνει το κεφάλι ψηλά και με ανάταση τα χέρια κουνάει το στήθος και τα χέρια του. Αυτή την ίδια πράξη την εκτελεί και ο θίασος οποίος είναι παρατεταγμένος κάτω από το σπίτι. Αυτή η τελετουργία επαναλαμβάνεται τρεις φορές. Είναι μία τελετουργική επικοινωνιακή πράξη, με την οποία ο μύστης εκφράζει την χαρά του για την συνάντηση και την αποδοχή του από τον θίασο. Επίσης μ' αυτόν τον τρόπο δείχνει και την αναχώρηση του στον κόσμο των πνευμάτων όπου έτσι επιτυγχάνεται ο μυητικός αποκλεισμός(15), βασική προϋπόθεση της μύησης.

Το τελετουργικό ατομικό κάλεσμα είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα των τελετών ενηλικίωσης. Είναι η απόσπαση του μνούνεμου από το περιβάλλον του και η αποκοπή όλων των συγγενικών δεσμών(16). Από εδώ και πέρα οι Μπούλες δεν υπακούουν σε κανένα κοινωνικό νόμο ή περιορισμό, κινούνται σε ένα δικό τους κόσμο(17).

Το κάλεσμα της Νύφης Μπούλας είναι διαφορετικό, γιατί είναι και διαφορετική η θέση της στο δρώμενο(18). Όταν ο θίασος φτάσει στο σπίτι της Νύφης αυτή βγαίνει στο μπαλκόνι και χαιρετά τον θίασο. Ο χαιρετισμός γίνεται ως εξής: Η Νύφη υποκλίνεται έχοντας τα χέρια της κάτω από το στήθος της, ενώ ο θίασος με ανάταση τα χέρια και κουνώντας το στήθος ανταποδίδει τον χαιρετισμό. Αυτή η τελετουργία επαναλαμβάνε-

ται τρεις φορές.

Όταν καλέσουν και την τελευταία Μπούλα πιασμένοι από το χέρι ανά δύο και έχοντας πιασμένη τη Νύφη Μπούλα από το χέρι δεξιά και αριστερά σχηματίζουν μια οργανωμένη πομπή. Η πομπή αυτή με τη συνοδεία των ζουρνάδων και με βήμα γοργό χαιρετώντας τον κόσμο κουνώντας το χέρι τους, κατευθύνονται προς το δημαρχείο.

Όταν φθάσουν οι Μπούλες μπροστά από το δημαρχείο προβαίνουν στον καθαγιασμό του χώρου εκτελώντας τρεις περιφορές, οριοθετώντας με την κυκλική αυτή κίνηση το «ιερό» έναντι του κοσμικού(19). Από τις τελετουργίες που τελούνται μέσα σ' αυτόν τον ιερό χώρο που δημιούργησαν οι Μπούλες μπροστά από το δημαρχείο διαπιστώνουμε ότι συμβολίζει ένα «άνοιγμα» από μία κοσμική περιοχή σε μία άλλη. Ένα «άνοιγμα» που επιτρέπει την μετάβαση από τον Άδη στη Γη. Είναι μια πανάρχαια αντίληψη και δοξασία, η οποία πέρασε και στη χριστιανική θρησκεία, όπου οι άνθρωποι πίστευαν ότι μέσα από ιερούς χώρους υπάρχει η επικοινωνία μεταξύ του Άδη, Γης και Ουρανού(20), ότι αποτελεί το κοσμικό σύστημα.

Μέσα σ' αυτό τον οριοθετημένο χώρο οι Μπούλες τελούν τον Ζαλιστό. Ο Ζαλιστός είναι μία τελετουργική πράξη όπου οι Μπούλες τη τελούν χωρισμένες σε ζευγάρια. Η μία από τις Μπούλες του ζευγαριού υποβασταζόμενη από την άλλη λυγίζει το σώμα της μπρος τα πίσω, σηκώνει τα χέρια της στη στάση της ανάτασης και κοιτάζοντας το κτίριο κουνά το στήθος της προκαλώντας ένα χαρακτηριστικό μεταλλικό ήχο από τα νομίσματα που κρέμονται στο θώρακα της. Η όλη τελετουργία γίνεται με τη συνοδεία των οργανοπαιχτών που δίνει τον ρυθμό και την αλλαγή, κατά την οποία οι Μπούλες που αποτελούν ζευγάρια αλλάζουν εναλλάξ ρόλους, με τις υποβασταζόμενες να εκτελούν τον Ζαλιστό και το αντίστροφο. Παράλληλα η



Νύφη φέρνει τα χέρια στο στήθος και προβαίνει σε συνεχείς υποκλίσεις. Πρόκειται για χειρονομίες που έχουν καταγραφεί ως χαιρετισμός, επιθυμία, επίκληση (21).

Η στάση της Νύφης με σταυρωμένα τα χέρια στο στήθος έχει ιδιαίτερη σημασία γιατί παρόμοιες συμβολικές στάσεις τις συναντάμε σε πάρα πολλά ειδώλια, τα οποία βρέθηκαν σε τάφους ή λατρευτούς χώρους, στην κεντρική Ευρώπη, στο Μεσογειακό χώρο και στην εγγύς Ανατολή(22), από την νεολιθική εποχή, που οι αρχαιολόγοι της αποδίδουν ειδική σημασία. Τα γυναικεία ειδώλια τα οποία έχουν τα χέρια στο στήθος, όπως ακριβώς της Νύφης, πίστευαν ότι έχουν μυστική γονιμική δύναμη. Ο Παπαχατζής τονίζει ότι αυτά τα ειδώλια στα νεολιθικά χρόνια αποτελούσαν ευλογία για κάθε την ώριμη γυναίκα της κοινότητας, ιδιαίτερα για τις επίτοκες γυναίκες(23). Παρόμοιες τελετουργικές στάσεις συναντάμε σε μυκηναϊκά και προμινωικά ειδώλια τα οποία βρέθηκαν μέσα σε τάφους και σε λατρευτικούς χώρους. Θα μπορούσε κανείς να το θεωρήσει ως μία σύμπτωση, αλλά όμως τα ειδώλια αυτά παρουσιάζουν και χαρακτηριστικά καλλωπισμού παρόμοια με το προσωπίο της Μπούλας και της Νύφης Μπούλας(24).

Οι αρχαιολόγοι την στάση των ειδωλίων με ανάταση των χεριών την ονομάζουν «επιφάνεια»(25). Οι επικλήσεις της Μπούλας και οι αντίστοιχες υποκλίσεις της Νύφης εκφράζουν

την μανιακή επιθυμία για την άρση των φυσικών απαγορεύσεων, για την επιφάνειά τους(26) και τη συνακόλουθη ένωση τους με τον επάνω κόσμο, με τους ζωντανούς .

Έτσι τον Ζαλιστό μπορούμε να τον χαρακτηρίσουμε ως μία τελετουργία ανόδου, όπου ο θεός Διόνυσος, θεός της βλάστησης, που ενσαρκώνεται από τη Νύφη και ακολουθούμενος από τα είδωλα των νεκρών, τις Μπούλες, θα εμφανιστεί στη γη. Η επιφάνεια επί της γης, είναι το γνώρισμα των θεοτήτων της βλάστησης(27). Η εμφάνιση του Διόνυσου από τον Άδη στη Γη, ακολουθούμενος από τις ψυχές των νεκρών, εντοπίζεται στην πρωτόγονη μορφή της διονυσιακής λατρείας όταν ο Διόνυσος ήταν ο κύριος των πνευμάτων και των νεκρών(28). Σ' ένα απόσπασμα του Ευριπίδη αναφέρει για τον Διόνυσο ότι *είναι εκείνος που στέλνει πίσω τις ψυχές των νεκρών*(29). Ο Ηράκλειτος αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ο Διόνυσος και ο Άδης είναι ένας και ο αυτός θεός(30). Η μεγαλύτερη διονυσιακή γιορτή για την οποία έχουμε και τις περισσότερες πληροφορίες, τα Ανθεστήρια, ήταν αφιερωμένη στους νεκρούς.

Η ένωσή τους με τους ανθρώπους αποκτά οντότητα με μία συμβολική ιερουργία που έχει την έννοια και την μορφή του ιερού γάμου, *είναι η γαμήλιος ένωση της γυναικός του βασιλέως με τον Διόνυσο*(31). Με την τέλεση του ιερού γάμου επέρχεται η θεϊκή ένωση με τους ανθρώπους.



Αυτό σημαίνει ότι αίρονται όλες οι θρησκευτικές απαγορεύσεις, Ο Jeanmaire H. σημειώνει ότι *...η τελετή δε του ιερού γάμου ιδίως όταν γίνεται μεταξύ των αντιπροσώπων των δύο αντιθέτων αλλά και αλληλοσυμπληρουμένων συνόλων, δηλαδή του κόσμου των ζώντων και του κάτω κόσμου, καθίσταται το σύνθημα των ενώσεων και της άρσεως των απαγορεύσεων*(32). Οι άνθρωποι απέδιδαν μεγάλη βαρύτητα στην τελετή του ιερού γάμου γιατί πίστευαν ότι με αυτή την ερωτική ένωση(33) θα διασφαλιστεί για τη νέα χρονιά η γονιμότητα των ανθρώπων και της φύσης(34). Πρόκειται για μία αρχέγονη αντίληψη την οποία συναντάμε σε πάρα πολλές περιοχές της Ελλάδας και σ' όλο το μεσογειακό χώρο.

Όταν η Νύφη εισέρχεται με τη συνοδεία μιας Μπούλας στο δημαρχείο ο Ζαλιστός σταματάει και οι υπόλοιπες Μπούλες περιμένουν μέσα στον ιερό χώρο που εκτελούσαν προηγουμένως την τελετουργία. Η έξοδος του ζευγαριού από το δημαρχείο σημαίνει ότι ο ιερός γάμος έχει τελεσθεί και επήλθε η άρση των απαγορεύσεων. Οι Μπούλες υποδέχονται αυτό το γεγονός με χαρούμενη μουσική, η οποία μέχρι στιγμής ήταν πένθιμη, και με ενθουσιώδη ελεύθερο χορό, πηδώντας ρυθμικά και εκτελώντας ημικυκλικές περιστροφές δεξιά και αριστερά, σηκώνοντας εναλλάξ τα χέρια τους. Πρόκειται ολοφάνερα για μια εκδήλωση χαράς του θιάσου, που παρόμοια της δεν συναντάται καθ' όλη τη διάρκεια του δρώμενου.

Μετά το καταλάγιασμα της συναισθηματικής φόρτισης του ιερού γάμου και την εκδήλωση χαράς για την ένωσή τους με τον επάνω κόσμο, η Νύφη, που ενσαρκώνει τον Διόνυσο, θεό της βλάστησης, συνοδευόμενη από τα πλουτοφόρα πνεύματα που είναι τα είδωλα των νεκρών οι Μπούλες, θα αρχίσουν να περιφέρονται στους δρόμους της Νάουσας. Η περιφορά αυτή συντελείται για δύο λόγους. Ο πρώτος λόγος είναι η έμπρακτη αναγνώριση του θεού Διόνυσου ως κυρίαρχου θεού που επιτεύχθηκε χάρη στην τέλεση του ιερού γάμου. Το γεγονός αυτό *καθαγιάζει την ένωση της πολιτικής κοινότητας με το θεό και την ένταξή της στη συλλογική θρησκευτική τάξη*(35). Ο δεύτερος λόγος είναι η εκδήλωση προστασίας στην πόλη και τους κατοίκους της από τις κακές

δυνάμεις και η εκδίωξή τους. Η παρουσία του θιάσου στην πόλη αποτελεί εγγύηση για τη γονιμότητα, την ευνομία και την ευημερία.

Η προστασία της πόλης επιτυγχάνεται με τη δημιουργία του μαγικού κύκλου. Ο μαγικός κύκλος είναι μια πανάρχαια αντίληψη και δοξασία. Οι άνθρωποι πίστευαν ότι αν δημιουργούσαν, σε ορισμένες κρίσιμες στιγμές, ένα κύκλο γύρω από την κοινότητα τους αυτός θα τους προστάτευε από τις κακές δυνάμεις.(36). *Ο μαγικός κύκλος εμφανίζεται κυρίως σε ιεροτελεστίες που έχουν σκοπό να κρατήσουν μακριά τις δαιμονικές και άλλες κακόβουλες δυνάμεις*(37). Αυτή την δοξασία και αντίληψη την συναντάμε και στο δρώμενο Μπούλες. Η δημιουργία του μαγικού κύκλου, το περίζωμα της πόλης από τις Μπούλες, είναι η μυθική δοκιμασία του μύστη, που είναι βασική προϋπόθεση της μύησης. Είναι ο αγώνας που δίνει ο μύστης για να περάσει τη μύηση του. Ο αγώνας αυτός εκφράζεται με αποτρεπτικές και εξευμενιστικές τελετουργίες, που σκοπό έχουν να εκδιώξουν η να εξευμενίσουν τα κακά πνεύματα που απειλούν την έλευση του νέου χρόνου.

Κατά την περιφορά, η Νύφη, που ενσαρκώνει τον θεό Διόνυσο, θεό της βλάστησης και αναγέννηση της φύσης, είναι ο κορυφαίος του θιάσου, και η θέση της είναι στο κέντρο της πομπής. Οι Μπούλες χωρισμένες σε δύο αντικριστές ομάδες παραταγμένες κατά μήκος του δρόμου την συνοδεύουν και την προστατεύουν. Η διαδρομή που ακολουθείται είναι παραδοσιακά καθορισμένη και τηρείται αυστηρά.

Οι Μπούλες για την συνοδεία και προστασία της Νύφης χρησιμοποιούν τις πάλες τους. Έτσι παρουσιάζονται ως ένας ένοπλος θίασος. Αυτό δεν σημαίνει ότι είναι πολεμικός, γιατί η χρήση των όπλων στους ένοπλους θιάσους έχει μόνο λατρευτικούς σκοπούς(38). Ο F. Ferhle υποστηρίζει πως *χοροί ενόπλων παρουσιάζονται πριν από χιλιετίδες στους ινδοευρωπαϊκούς λαούς και έχουν λατρευτικό σκοπό είναι συμβολικές παραστάσεις για την προστασία μιας κοινότητας ... με αυτούς ήθελαν να προστατεύσουν μια θεότητα της φύσης που την άνοιξη απειλείται από τις δυνάμεις της αφορίας*(39). Οι ένοπλοι θίασοι δεν ήταν άγνωστοι στο αρχαίο κόσμο. Στην Ελλάδα



τελεστικών και εορτών ο οποίος ζητούσε την προστασία των θεών κρατούσε ένα κλαδί όπου ήταν δεμένες κορδέλες(40) .

Στο γρήγορο μοτίβο της μουσικής, οι Μπούλες μεταβάλλουν τον θύρσο σε πάλα — τις πάλες κρατούν ψηλά και με πηδηχτά τις αιωρούν στο αέρα και όταν οι δύο αντικριστές ομάδες ζυγώνουν ανά ζεύγη, τις χτυπούν και αλλάζουν θέση. Η δεξιά ομάδα περνά αριστερά και η αριστερά δεξιά. Ο ρυθμός συνεχίζεται ο ίδιος και επαναλαμβάνεται η ίδια η πράξη, έτσι οι

και στη Ρώμη, υπήρχαν οι Κουρήτες, οι Σάλιοι, οι Κορύβαντες, οι Αγωναλείς κ.λ.π. Χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτών των ενόπλων θιάσων είναι ότι πάντοτε συνόδευαν και προστάτευαν μία θεότητα.

Ο αγώνας τους είναι ένα σύνολο τελετουργιών που πάντα συνοδεύεται από τους ήχους των οργανοπαικτών. Ο ρυθμός της μουσικής αποτελείται από δύο διαφορετικά επαναλαμβανόμενα μοτίβα, όπου το αργό διαδέχεται το γρήγορο και ανάλογες με τη μουσική είναι και οι τελετουργίες. Ο θιάσος θα ξεκινήσει την περιφορά του μ' αργό ρυθμό. Μ' αυτό το μουσικό μοτίβο εκτελούν μικρούς χορευτικούς βηματισμούς και περιστρέφουν ρυθμικά τα σώματά τους, δεξιά και αριστερά. Την πάλα την κρατούν ψηλά πιασμένη από τη μύτη. Οι πολύχρωμες κορδέλες της λαβής κρέμονται στην κορυφή. Έτσι η πάλα μεταβάλλεται σε θύρσο, διονυσιακό σύμβολο που παίρνει την μορφή της ικετηρίας, σημάδι ικεσίας. Αυτή η τελετουργική πράξη, που συνοδεύεται από την ανάλογη μουσική, είναι μία παράκληση, μία ικεσία, μία πράξη εξευμενισμού των πνευμάτων. Στην αρχαία εποχή το γνώρισμα της ικεσίας ήταν ένα ξύλο στο οποίο κρεμούσαν πολύχρωμες κορδέλες, ήταν η λεγόμενη ικετηρία. Ο Μ. Νίλσον αναφέρει για την ικετηρία και την σχέση της με την μύηση ότι ...το ιερό κλαδί στήνονταν στους γάμους και την σημαντική στιγμή όπου ένας εφηβος γινόταν δεκτός στις φατριές των ανδρών. Η ικετηρία έγινε αχώριστο σύμβολο όλων των ιερο-

ομάδες ξαναπαίρνουν την αρχική τους θέση. Αυτή είναι μία αποτρεπτική απελαστική τελετουργική πράξη, που σκοπό έχει να διώξει τα κακά πνεύματα. Ο μεταλλικός ήχος που προκαλείται από την κρούση των παλών και από τα κρεμασμένα νομίσματα του θώρακα κατά τα πηδήματα έχουν αποτρεπτικές ιδιότητες(41). Μια τέτοια ιδιότητα έχει και η χρήση των όπλων ...*Χρήση των όπλων είναι απελαστική των δαιμόνων*(42). Οι συγκρούσεις των δύο ομάδων με τις πάλες και η αλλαγή των θέσεων, υποδηλώνουν μία εικονική μάχη που είναι γνώριμο στοιχείο του εποχιακού δράματος(43). *Στοιχείο του εποχιακού δράματος είναι οι πλασματικές μάχες δύο ομάδων*(44). Είναι μία πανάρχαια τελετουργία καθαρμού. *Υπάρχουν τουλάχιστον για τα παιδιά τελεουργίες καθαρμού που περνούσαν μέσα από τη φωτιά και τελεουργίες ψευτικής μάχης*(45). Αυτή η τελετουργία καθαρμού είναι πλατιά διαδομένη και την συναντάμε σε πάρα πολλούς λαούς και φυλές(46).

Κατά την διάρκεια της δημιουργίας του μαγικού κύκλου και όταν ο θιάσος φτάσει σε σταυροδρόμια σταματάει, βάζει τις πάλες στα θηκάρια, και στήνει το χορό. Οι χοροί είναι κύκλιοι, αποτρεπτικοί και εκτελούνται πάντα σε σταυροδρόμια. Επειδή υπήρχε στους ανθρώπους η αντίληψη ότι τα σταυροδρόμια είναι ο τόπος όπου μπαίνουν και βγαίνουν τα κακά πνεύματα. Ο Πλούταρχος αναφέρει ότι τοποθετούσαν στα σταυροδρόμια γεύματα για να εξευμενίσουν και

να αποτρέψουν την είσοδο των πνευμάτων στην πόλη. Στα σταυροδρόμια γίνονταν και καθαρτήριες θυσίες για την αποτροπή των κακών πνευμάτων(47). Η δεισιδαιμονία αυτή τροφοδότησε πολλές δοξασίες και τελετουργικές πράξεις που εκτελούνται σ' αυτά και τα συναντάμε σε πάρα πολλά δρώμενα και έθιμα(48).

Οι χοροί που τελούνται στα σταυροδρόμια είναι ένα πολύπλοκο επικοινωνιακό σύστημα χειρονομιών και κινήσεων του σώματος. Αυτές τις κινήσεις τις εκτελεί μόνο ο κορυφαίος του χορού. Οι υπόλοιπες Μπούλες συμμετέχουν πιασμένες από το χέρι και τον παρακολουθούν. Ο ρυθμός τους είναι αργός. Τα βήματα και οι κινήσεις είναι αυστηρά καθορισμένες και συγχρονισμένες με την μουσική. Σ' όλους τους χορούς τους παρατηρούμε, ότι σε μία στιγμή ο ρυθμός γίνεται γρήγορος και συμμετέχουν όλες οι Μπούλες οι οποίες με σηκωμένα τα χέρια και με διακεκομμένα βήματα, διαγράφουν ένα κύκλο στο σταυροδρόμι. Είναι το λεγόμενο « απολυτό». Μ' αυτόν τον τρόπο κλείνουν τον δρόμο στα κακά πνεύματα και δεν μπορούν πλέον αυτά να εισέλθουν μέσα στο μαγικό κύκλο. Πρόκειται για καθαρά τελετουργικούς χορούς που τους γνωρίζουν μόνο οι μύστες και δεν απαντώνται πουθενά αλλού. Επίσης δεν χορεύονται σε καμία κοινωνική εκδήλωση στη Νάουσα, είτε είναι γάμος είτε πανηγύρι. Όπως σε καμία άλλη εκδήλωση δε συναντάμε τον τελετουργικό χαιρετισμό του μύστη όταν συνάπτει χειραψία με τους γνωστούς του την ώρα που ο Θίασος δεν τελεί καμία τελετουργία. Με την χειραψία πηδάει τρεις φορές στον αέρα. Μάλλον πρόκειται για ευχή που αποβλέπει στη γονιμότητα, στην αύξηση των αγαθών, στο μεγάλωμα των σπαρτών. Παρόμοια επίκληση με λόγια συναντάμε σε ένα αρχαίο ύμνο ... *Πήδα για γεμάτα δοχεία/ πήδα για πλούσια σε μαλλί κοπάδια/ πήδα για χωράφια καρπερά/ και για κυψέλες με ώριμο καρπό/ Πήδα για τις πόλεις μας/ πήδα για τα πλοία που διασχίζουν τις θάλασσες/ πήδα για τους νέους πολίτες μας/ και για την καλή Θέμιδα.*(49)

Αυτή η τελετουργία, η Επιφάνεια του θεού Διόνυσου και μάλιστα στην πρωτόγονη μορφή του, η τέλεση του ιερού γάμου, ο αγώνας για την προστασία από τις δυνάμεις της αφορίας

και των κακών πνευμάτων, ο μαγικός κύκλος με όλα τα σύμβολα μιας πανάρχαιης ιεροτελεστίας, είναι ίσως η μοναδική τελετουργία που έχει επιβιώσει και έχει διατηρηθεί, με μαγικό τρόπο, αναλλοίωτη μέσα στο χρόνο. Κι όμως αυτό το μοναδικό έθιμο της πόλης, το έθιμο της γιορτής της Αποκριάς, αυτός ο ενθουσιώδης Θίασος των Μυστών κάθε χρόνο- από τότε κανείς, ακριβώς, δεν ξέρει, με την πάροδο του χρόνου και κάτω από το βάρος των θρησκευτικών και κοινωνικών αλλαγών, αλλά και με τις ευκολίες που μας διακρίνουν πολλές φορές, καταφέραμε να χάσει το νόημά του και αφήσαμε να αναλάβουν κάποιιοι να δημιουργήσουν αυθαίρετα έναν άλλο σύγχρονο αιτιολογικό μύθο που ακουμπά μόλις στα πρόσφατα ιστορικά χρόνια της πόλης μας, αποκόπτοντας από το μακρινό παρελθόν του τόπου το πιο πασίδηλο στοιχείο του.

### Υποσημειώσεις

- 1 Κ. Κακούρη < Προαισθητικές Μορφές Θεάτρου > σελ 145
- 2 Κ. Κακούρη < Προαισθητικές Μορφές Θεάτρου > σελ.146
- 3 Θ. Ζιώτας < Οι Μπούλες της Νάουσας από τη φυλετική μύηση στη Διονυσιακή λατρεία>
- 4 Seaford Richard " Ανταπόδοση και Τελετουργία" σελ. 14
- 5 Mar. Mauss – Hen. Hubert. " Σχεδιάγραμμα μιας Γενικής Θεωρίας για τη Μαγεία" σελ. 101
- 6 W. Burkert " Αρχαία Ελληνική Θρησκεία " Σελ. 42
- 7 Μπουρμπουλίνας Βασίλειος < Αρχαιοελληνικός μύθος και Τελετές Ενηλικίωσης: Ο μύθος του Θησέα> σελ 20
- 8 W. Burkert < Μυστηριακές Λατρείες της Αρχαιότητας > σελ. 48
- 9 Oswyn Mppay, Simon Price < Η αρχαία Ελληνική πόλις > σελ. 256,
- 10 Ο Στίλπων Κυριακίδης αναφέρει ότι... Τα έθιμα τα φέροντα ενιαύσιον περιοδικό χαρακτήρα και τελούμενα καθ' ορισμένας του ενιαυτόν ημέρας ... είναι λείψανα της οργανωμένης εν τω ενιαυτώ λατρείας του ενιαύσιον δηλονότι εορτολόγιον της αρχαίας ελληνικής θρησκείας και αποτελούν το θρησκευτικό άμα και λαϊκό εορτολόγιο. "Λαογραφία. Δελτίο της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας τομ. ΙΑ έτος 1934 – 1937. Σελ. 659"
- 11 Παρ' όμοιο βρέθηκε σε ορφικό τάφο που το φορούσε ο νεκρός στο στήθος του και εκτίθεται στο Βρετανικό Μουσείο W. K. Guthrie " Ο Ορφείας και η αρχαία Ελληνική θρησκεία" σελ. 268
- 12 Λυμπεροπούλου Ευγενία <Προσωπεία στον Ελλαδικό χώρο από τη Μυκηναϊκή περίοδο έως και τους Ελληνιστικούς χρόνους> σελ.31
- 13Εκτεταμένη αναφορά για την σχέση προσωπείου με τις τελετουργίες υπάρχει στο βιβλίο " Οι Μπούλες της Νάουσας από την φυλετική μύηση στη διονυσιακή λατρεία" του

Θ. Ζιώτα. Επίσης στο άρθρο "Το προσωπείο της Μπούλας" στο περιοδικό "Νιάουστα" τευχ. 123 σελ.8 του Θ. Ζιώτα.

14 W. Burkert "Αρχαία Ελληνική Θρησκεία" Σελ. 42. Seaford Richard "Ανταπόδοση και Τελετουργία" σελ. 40.

15 Ο Π. Λεκατσάς σημειώνει ότι... ο αποκλεισμός αυτός έχει πρακτική και μαγική σημασία. Πρακτικά συντηρεί τη μυστικότητα των τελετών και αποδραματίζει τις πρωτοβουλίες, τις δραστηριότητες των μυημένων. Μαγικά χωρίζει τους μυσούμενους από την παλαιότερη τους κατάσταση για να τους μετεφέρουν ύστερα στη νέα. Ζώντας στην περίοδο τούτη σε μια ουδέτερη ζώνη, σαν απόξου του κόσμου, οι μυσούμενοι δεν μπαίνουν στους νόμους και τους περιορισμούς της κοινότητας. "Η καταγωγή των θιάσων. Διαμόρφωση και εξέλεξη των μυητικών εταιρειών" Επιθεώρηση της Τέχνης. Τευχος 9<sup>ο</sup> Ιούνιος 1962 σελ. 654.

16 Γεωργίου Ανδρέας "Οι κυνηγοί της αθανασίας" σελ. 76.

17 Π. Λεκατσάς "Διόνυσος. Καταγωγή και Εξέλιξη της Διονυσιακής Θρησκείας" Σελ. 59

18 Ζιώτας Θ. "Οι Μπούλες της Νάουσας. Απο τη φυλετική μύηση στη Διονυσιακή λατρεία" Στο κεφάλαιο "Η Νύφη". Επίσης στο άρθρο "Το προσωπείο της Μπούλας" στο περιοδικό "Νιάουστα" τευχ. 123 σελ.8 του Θ. Ζιώτα.

19 W. Burkert "Αρχαία Ελληνική Θρησκεία" Σελ. 136

20 Mircea Eliade "Το Ιερό και το Βέβηλο" σελ.34.

21 Λουκάτος Δημήτριος "Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία" Σελ. 115

22 G. Thomson "Το Προϊστορικό Αιγαίο" σελ.162

23 Παπαχατζής Ν. "Η Θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα" σελ 29. Ο Farnell παρατήρησε ότι αυτή η χειρονομία βοηθάει τη γέννα. G. Thomson "Το Προϊστορικό Αιγαίο" σελ.168

24 Ζιώτας Θ. "Οι Μπούλες της Νάουσας. Απο τη φυλετική μύηση στη Διονυσιακή λατρεία" Στο κεφάλαιο "Η Νύφη". Επίσης στο άρθρο "Το προσωπείο της Μπούλας" στο περιοδικό "Νιάουστα" τευχ. 123 σελ.8 του Θ. Ζιώτα. Η Α. Παπαευθυμίου – Παπανθίμου στο βιβλίο της "Τελετουργικός Καλλωπισμός στο Προϊστορικό Αιγαίο" κάνει εκτενή αναφορά για τον τελετουργικό καλλωπισμό των ειδωλίων που μας επιτρέπει να εντοπίσουμε ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά με το προσωπείο της Μπούλας.

25 W. Burkert "Αρχαία Ελληνική Θρησκεία" Σελ 81

26 Στυλιανός Αλεξίου "Η Μινωική Θεά μεθ' υψωμένων χειρών

27 R. Martin – H. Metzger "Η Θρησκεία των αρχαίων Ελλήνων" Σελ.136

28 E. Rohde "Ψυχή" Τομ. Β σελ.35

29 Δαράκη Μαρία "Διόνυσος και η θεάς Γη" σελ 56

30 Ηράκλειος απ. 22/315 ( Εκδ. Diels )

31 Αριστοτέλης "Αθηναίων Πολιτεία" 3.5

32 Ο Jeanmaire H "Διόνυσος . Ιστορία της λατρείας του Βάκχου" σελ. 79

33 Παπαδόπουλος Α. "Οι λαϊκές περί θανάτου δοξασίες και τα ταφικά έθιμα των Ελλήνων από τον Όμηρο μέχρι σήμερα" σελ. 214

34 Λεκατσάς Π. "Το κάλεσμα της ΘεοΝύφης. Το ψυχολογικό και μυητικό πλέγμα του ιερού γάμου" σελ. 25. Ο Jeanmaire H "Διόνυσος . Ιστορία της λατρείας του Βάκχου" σελ.80. Mircea Eliade "Το Ιερό και το Βέβηλο" σελ 130

35 Vernant Pierre Jean "Μύθος και Θρησκεία στην Αρχαία Ελλάδα" Σελ. 107

36 Ο Γ. Μέγας παρατηρεί ότι...αυτώ καθοσιώνετο ο χώρος και κατεκλείετο εν μαγικό κύκλω, τον οποίον οι δαίμονες

των ασθενειών δεν ηδύναντο να υπερβούν. Ο μαγικός αυτός τρόπος προς αποτροπήν επήρειας αναγόμενος εις πάγκοινον δοξασία καθ' ενέργεια των δαιμόνων και καθ' όλων των πονηρών πνευμάτων δεν δύναται να εξαχθεί πέραν ορισμένων ορίων μαγικής ιδρυμένων. "Παραδόσεις περί ασθενειών" Λαογραφία. Δελτίο της Λαογραφικής Εταιρείας. Τομ. Ζ σελ. 489. Ο Αθήναιος αναφέρει ότι ...Μαντινείς δε και μετά την απαλλαγήν αυτών καθαρμών της πόλεως εποίησαντο σφάγια περιεαγόντες κύκλω της χώρας απάσης. "Δειπνοσοφιστές" ΙΔ 626 F. Παρόμοια πρακτική μας αναφέρει και ο Πausanias Κορινθιακά XXXIV 3 .

37 G. Stiewrt "Χρόνος, τελετουργία και τελεολογία." Αρχαιολογία και Τέχνες τομ. 76, σελ.28

38 Η Lawler B. Lillian αναφέρει ότι ... Όταν η φυλή έμαθε την χρήση των μετάλλων, ο εντονότερος ήχος των μεταλλικών αντικειμένων σίγουρα θα έγινε προφανής και μαγικά σκεύη, εργαλεία, πελέκεις και όπλα θα χρησιμοποιήθηκαν για την πρόκληση θορύβου. Προοδευτικά θα προτιμήθηκαν τα όπλα, μετά από λίγο οι χορευτές θα άρχιζαν να φορούν πολεμική εξάρτηση και ο παλαιός χορός της γονιμότητας θα έτεινε να γίνει χορός οπλοφόρων. "Ο Χορός στην Αρχαία Ελλάδα" σελ. 32

39 Το απόσπασμα είναι από τον F. Fehrlie και το παραθέτει ο Γ. Μέγας στο βιβλίο του "Ελληνικές Γιορτές και έθιμα της λαϊκής Λατρείας" σελ.175

40 Νίλσον Μάρτιν "Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Θρησκείας" σελ.105

41 Κακούρη Κατερίνα "Διονυσιακά" σελ. 14. Ο Λεκατσάς Π. σημειώνει ότι τα νομίσματα ως μέταλλο, ...έχουν μυστική απ' όπου η χρήση των σε λογής μαγικές πράξεις και στο φόβισμα των δαιμόνων. "Η καταγωγή των θεσμών των εθίμων και των δοξασιών" σελ. 97

42 Λεκατσάς Παναγής "Η καταγωγή των θεσμών των εθίμων και των δοξασιών" σελ. 102

43 Εποχιακό δράμα είναι οι θρησκευτικές τελετές ανδρικών θιασών που βοηθούσαν στη μετάβαση από το χειμώνα στην άνοιξη, την ερχόμενη χρονιά από την περασμένη. Το εποχιακό δράμα συνδεόταν με την επίκληση χthonίων θεοτήτων, των οποίων η επανεμφάνισή τους επιβεβαίωνε την αφύπνιση των δυνάμεων της φύσης.

44 Λεκατσάς Παναγής "Η καταγωγή των θεσμών των εθίμων και των δοξασιών" σελ.98. Λεκατσάς Παναγής "Διόνυσος" σελ, 98. Mircea Eliade "Πραγματεία πάνω στην Ιστορία των Θρησκειών" σελ. 371

45 Harrison J. Ellen "Αρχαίες Ελληνικές Γιορτές" σελ. 208

46 Λεκατσάς Παναγής "Η Ψυχή. Η ιδέα της ψυχής και της αθανασίας της και τα έθιμα του θανάτου" σελ. 252. Frazer George "Ο Χρυσός κλώνος" τομ. Δ σελ. 86

47 Πλούταρχος "Ηθικά 280 b, 290 d. Επίσης για ανάλογες τελετουργίες και συνήθειες που τελούνται στα σταυροδρόμια μας πληροφορεί και ο Αθήναιος στους "Δειπνοσοφιστές" 149 c, 645

48 Η Κατερίνα Κακούρη παρατηρεί στους Αναστενάριδες ότι...την ιδιότητων ταύτην συνεστίασιν ακολουθούν χοροί εις προσδιορισμένους χώρους. Είναι η φάσις της μεγάλης αποτροπής του κακού. Κατ' αυτήν «ζώνουν» δια κυκλικού χορού το «σταυροδρόμι» τόπου όπου «μπαίνουν και βγαίνουν τα καλά και κακά πνεύματα» "Διονυσιακά" σελ 28

. Επίσης Γ. Μέγας "Μαγικά και δεισιδαίμονες συνήθειες προς αποτροπήν επιδημικών νόσων" Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου 1943 τομ, 5 – 6 σελ. 33.

49 Πρόκειται για τον ύμνο των Κουρητών. Harrison J. Ellen "Τελεουργικά δρώμενα στην αρχαία Ελλάδα" σελ.21